

Philippus den II. Koningh van Spanien.

HEbbende den heelen nacht geschreven eenen Brief aen sijn heyligheyt eyschten sandt om het geschrift te drooghen: maer den Pagie flaeperachtigh zynde heeft den int-pot ghenomen in de plaets van het sandt, ende daer mede den heelen Brief over-goten, ende bekladt: Philippus en gat niet het minste teecken van onsteltenisse, noch men hoorden niet een woordeken van berispinghe. Waer sijne nu die terstont naer de tange oft eenē klippel vatten, en slaen op hun dienst-boden oft het beesten waeren, en dat dickwils om kleyn oorfaeck, jae om beuselryen, om dat-se korsel sijn, en veel met het verkeeren hebben verloren.

De geheime uitstapjes van de Spaanse Habsburgvorsten

Johan Verberckmoes

In kronieken, biografieën en anekdotenbundels van de zestiende en de zeventiende eeuw duiken regelmatig verhalen op over vorsten die geheime, vaak nachtelijke, uitstappen maken. Op die manier proberen ze bij de gewone man te komen en te weten wat onder hen leeft. Maar zoals het in grappen past loopt het daarbij nogal eens mis. De anekdoten suggereren dat de hoogste gezagsdragers zaken doen die ze verborgen willen houden en omgekeerd dat de vorst te weten wil komen wat voor hem verborgen gehouden wordt. De geheimzinnigheid werkt dus langs twee kanten. De moppen wankelen tussen sensatiejournalistiek en beeldvorming over een wijze vorst. De rol van de media, ook toen al. In deze bijdrage ga ik op zoek naar dergelijke verhalen over de Spaanse Habsburgers, van Karel V tot Karel II, met daar tussenin Filips II, III en IV, die de Zuidelijke Nederlanden in de zestiende en de zeventiende eeuw bestuurden. De dood van Karel II van Spanje op 1 november 1700 was de aanleiding tot de Spaanse successieoorlog die tot gevolg had dat de Zuidelijke Nederlanden in 1713 in Oostenrijkse Habsburghanden overgingen.

Over Karel V kennen we allemaal grappige verhalen, want die zijn tot in de twintigste eeuw in volksboeken overgeleverd.¹ Van de Filipsen kennen we die helemaal niet, maar ze waren er wel. Er is dus nog een laag van geheimzinnigheid die ik wil afkrabben, namelijk waarom Karel V wel een vrolijke vorst bleef in de collectieve herinnering van de Zuidelijke Nederlanders en zijn opvolgers niet of veel minder. Ik start bij het chronologische einde, namelijk met een Gents handschrift vol anekdoten van omstreeks 1700. Daarin staan twee komische verhalen over geheime nachtelijke uitstappen van Filips IV van Spanje, die regeerde van 1621 tot 1665. Wie die leest, staat meteen voor een aantal raadsels. Om de puzzel te leggen spring ik via de literatuur over vorstenbeelden in de vroegmoderne periode naar het thema van geheime en incognito ontmoetingen van een vorst met gewone mensen. Dat levert een eerste sleutel op om te

1 H. Lox, *Van stropdragers en de pot van Olen: verhalen over Keizer Karel* (Leuven 1999).

begrijpen waarom een Gentenaar anno 1700 zou gelachen hebben om grappen over Filips IV. Vervolgens breng ik de afstand tussen het handschrift en de historische periode van Filips IV in rekening: daar zit dus al snel een halve eeuw tussen. Aan de hand van een begrip als herinneringscultuur probeer ik met een tweede sleutel het mysterie verder op te lossen. Onderweg moedig ik de detective in de lokale onderzoeker aan om zich niet te laten afschrikken door een verhalende bron die op het eerste zicht niet bijzonder veel historische waarde heeft. Ik zal het tegendeel bepleiten: door te kijken naar waarom mensen lachten, begrijpen we beter hoe burgers in de zestiende en de zeventiende eeuw stonden ten opzichte van zoiets bijzonders als de macht van een koning.

De donkere trap

'Wonderlijk bedrog van Philippus den IV'. Onder die titel schreef een anonieme Gentenaar omstreeks 1700 een lange anekdote neer over de Spaanse koning Filips IV (1605-1665). Ze is deel van een bundel met als titel *'t Verdrijf des droefheyts ende melancolie behelsende vele haerdighe vraeghen ende andtworden: van vremde costuijmen van landen, van cluchten [...]*, en zo nog achttien lijnen verder.² Het handschrift telt 396 bladzijden met in een eerste deel 279 meestal lange anekdoten en vanaf bladzijde 179 honderden uitspraken van vorsten en filosofen, dat alles in het Nederlands. Het handschrift is heel regelmatig en lijkt de voorbereiding van een boek. Het diende waarschijnlijk als geheugensteun voor verhalen die de schrijver gelezen of gehoord had. Er is geen auteur opgegeven en geen jaartal, al laat de vermelding van het jaar 1708 in een anekdote toe om het handschrift kort daarna te situeren. De anekdoten bestrijken de hele zeventiende eeuw. Vele situaties doen zich voor in het Gentse. Het is een mengelmoes van lokale situaties en grappen over andere landen en vorsten. Sommige verhalen lijken uit een mondeling circuit te komen, andere zijn op gedrukte moppenbundels terug te voeren. De auteur toont zowel bekendheid met het milieu van de Raad van Vlaanderen als met geestelijke instellingen en personen en was misschien een jurist. De weinige handschriften met moppen die uit de zeventiende eeuw overgeleverd zijn, zijn immers bijna alle door juristen geschreven. Hun beroep, bijvoorbeeld als advocaat of procureur, bestond immers uit het reconstrueren van gebeurtenissen en die in geloofwaardige verhalen gieten.³ De lokale onderzoeker kan uit dergelijke handschriften ook heel wat lokale grappen ophalen.

De anekdote over het bedrog door de Spaanse koning gaat als volgt. Filips IV is verliefd op de vrouw van een *grande*, een Spaanse edelman. De koning valt haar steeds lastig en omdat ze zijn zotheid niet verdraagt, vertelt de vrouw het aan haar man. Die spreekt met haar af dat ze de koning op een avond laat komen. De koning arriveert op de bewuste avond, samen met de hertog van Lerma. Hij gaat een donkere trap op en klopt aan. De edelman springt naar buiten en steekt degene die geklopt heeft in de arm. De koning is gewond en maakt zich bekend. De edelman vraagt om vergiffenis en krijgt die. Omdat de hertog van Lerma de koning niet geholpen heeft, gooit de koningin een muiltje naar diens hoofd en verwijt Lerma een koppelaar te zijn. Lerma sterft twee dagen later omdat hij zo diep beledigd is. De koning stuurt de edelman naar het leger in de Nederlanden, samen met zijn vrouw. De edelman sterft tijdens een aanval. Zijn vrouw keert terug naar Spanje en wordt non, tot grote spijt van de koning.⁴

Wie dit verhaal in het handschrift in de Gentse universiteitsbibliotheek leest, glimlacht even, maar weet daarna niet zo goed wat er mee aan te vangen. De titel 'wonderlijk bedrog' laat er alvast geen twijfel over bestaan dat het een

2 Universiteitsbibliotheek Gent (verder UB Gent), handschrift 1816.

3 N. Z. Davis, *Fiction in the archives: pardon tales and their tellers in sixteenth-century France* (Cambridge 1988).

4 UB Gent, hs. 1816, 98-99.

Bedrog en leugens waren sinds de middeleeuwen een geliefd komisch procedé

klucht betreft en geen puur historisch feit. Bedrog en leugens waren sinds de middeleeuwen een geliefd komisch procedé.⁵ Het verhaal is dus zeker een vette kluif voor literatuurhistorici. Maar ook de historicus kan een duit in het zakje doen om de anekdote op te helderen. Waarom werd bijvoorbeeld de hertog van Lerma (1552-1625) erbij gehaald? Die was toch onder Filips III de grote staatsman geweest, in 1618 in ongenade gevallen en leefde ten tijde van Filips IV, die vanaf 1621 regeerde, op zijn private landgoed? Net dat laatste lijkt hem een handlanger te maken van de geheime uitstapjes van de vorst. Als privépersoon die niets meer te bewijzen heeft en bovendien tot de hoogste regionen behoort, is Lerma de geknipte figuur om de koning discreet in zijn amoureuze escapades bij te staan. Dat wordt in de anekdote op carnavaleske wijze geduid als de koningin Lerma voor het laakbare morele gedrag van haar echtgenoot verantwoordelijk houdt en hem dodelijk beledigt door haar muiltje naar hem te gooien. Als de mop historische waarheid zou zijn, zou het verhaal zich dus op 15 mei 1625 afgespeeld hebben, want de hertog van Lerma stierf op 17 mei van dat jaar. Maar een mop is uiteraard altijd fictief, het heeft dus niet veel zin om er een exacte datum op te plakken.

- 5 R. van Stipriaan, *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (Amsterdam 1996).

Zowel in archieven van instellingen als van families zitten bundels varia verstopt, waarin zowel ernstige als speelse teksten in diverse genres opgenomen zijn

Op dit punt in mijn betoog gekomen, wil ik de lokale onderzoeker vooral aanmoedigen om verder te lezen in een dergelijke moppenbundel om te zien of er geen gelijkaardige verhalen naar boven komen. Want tenslotte is een dergelijk verzamelhandschrift van rond 1700 de rechtstreekse getuige van een circuit van geletterde burgers die mondeling en via handschriften moppen met elkaar uitwisselden. Het gaat dus zeker niet om volkse humor, want er zijn vele referenties naar literaire motieven en het schrijven was toen nog hoofdzakelijk een bezigheid voor wie er zich professioneel van bediende, zoals juristen, geestelijken, schoolmeesters en zo meer. Zowel in archieven van instellingen als van families zitten bundels varia verstopt, waarin zowel ernstige als speelse teksten in diverse genres opgenomen zijn. Voor de zeventiende en de achttiende eeuw kunnen die beschouwd worden als de getuigen van de mentaliteit, cultuur, overtuigingen en opinies van de Zuidelijke Nederlanders tijdens een periode dat hun geschiedenis vaak turbulent was en vele transregionale dimensies had.

Terug bladerend in de Gentse moppenbundel blijken Filips IV en Lerma inderdaad in een ander verhaal op te duiken. In die tweede anekdote wordt heel expliciet verteld dat de Spaanse koning van geheime nachtelijke uitstapjes hield. Zo vangt het verhaal aan:

Philippus den IV. Coninck van Spaignen vader van Carolus den II. Somtijts met 3 a 4 van sijne lieffe hovelinghen by nachte al stillekens in de stadt van Madrit te peerde rijdende, om te sien wat men in de stadt van Madriet dede, ende doende somtijts eenighe ghelanterijen [galanterie of erotische avontuurtjes], die niet en behoorden van eenen coninck ghedaen te worden.

Als de koning naar zijn paleis terugkeert, komt een koets met vier paarden naast hem rijden met daarin de hertog van Lerma. Voor de grap trekt de koning met de hand aan de teugels van een van de paarden, zodat de koets niet verder kan rijden. De hertog trekt zijn rapier en geeft de koning (die hij niet herkent) een houw in het hoofd, dwars door diens hoed en wil hem ook neersteken. De andere hovelingen roepen snel dat het de koning is, waarop de hertog buiten de stad vlucht en zich verbergt. Als de koning verzorgd is en verneemt wie het gedaan heeft, laat hij weten dat hij het de hertog niet kwalijk zal nemen, maar die durft slechts terugkeren als de koning genezen is. Als hij dan aan het hof verschijnt, geeft de koning hem zijn hand te kussen, omhelst Lerma en vergeeft hem. Filips IV in eigen persoon onderstreept dat het goed was dat de hertog hem verwond had, omdat het niet paste om de koets te doen stoppen, 'ende dat het niet toe en stont eenen coninck by nachte lanx de straeten te gaen wandelen, ghelijck dieven ende schelmen doen'.⁶

6 UB Gent, hs. 1816, 62-63.

Het hoge woord was er uit en het kwam nog wel uit de mond van de koning zelf. Een koning diende zich niet te verlustigen in nachtelijke, amoureuze uitstapjes. Tegelijk bevestigen de twee anekdoten dat de koning de ultieme autoriteit is. Hij en hij alleen beslist wie gratie krijgt. De twee anekdoten zetten dat dik in de verf door telkens de koning het slachtoffer van een potentieel dodelijke steekpartij te maken. Bovendien is de strekking van de grappen dat enkel de koning zichzelf in diskrediet kan brengen. Hij is immers ook de hoogste morele autoriteit. Tot slot, maar niet in het minst, is geheimzinnigheid met een vals doel ongepast voor een vorst. Dat wordt in de anekdoten uitgewerkt door de geheimzinnigheid aan seksueel verlangen te koppelen. Een koning heeft echter een voorbeeldfunctie. Hij moet, in politiek zowel als moreel opzicht, altijd open kaart spelen. Door zijn gratieverlening aan de mannen die hem met een mes willen neersteken, wordt dat extra onderstreept. Hun messteek symboliseerde de gepaste veroordeling van het ongepaste gedrag van de vorst. Maar ook de hertog van Lerma ging niet vrijuit, hij was in de twee anekdoten letterlijk het slachtoffer van zijn hoogmoed. Die zette hem aan tot onbesuisd gedrag met verregaande gevolgen. In de vroegmoderne periode was de hoogmoed van de Spaanse adel een veelgebruikt komisch motief. Een analyse van de narratieve elementen in deze moppen laat dus toe te concluderen dat de koning en de hertog een helder zondenbesef hadden en dat is in overeenstemming met de tendens van de Gentse bundel om vrome en grappige verhalen te vermengen en een katholieke levensvisie te verdedigen. Maar de hilariteit van de scènes laat ook de twijfel open of de Gentse medeburger die deze verhalen te lezen of te horen kreeg vooral niet onthield dat grote heren seksschandalen en gekwetste eerkwesties verborgen wilden houden.

Als ik de anekdoten zo interpreteer, gaat de lezer misschien duizelen. Maar ik haal deze interpretaties uit de literatuur over toenmalige vorstenspiegels

(handleidingen hoe vorsten zich dienen te gedragen) en uit de literatuur over kluchtboeken. Dat is meteen de hinkstapsprong die de onderzoeker moet nemen na het transcriberen en ontleden van de inhoud van de moppen. Ten eerste: doorzetten. Deze verhalen geven geen historische details prijs, maar stellen ons wel in staat om te begrijpen hoe een geletterd Gents publiek anno 1700 haar Spaanse vorsten en adel percipieerde. Deze moppen zijn leugens, maar als alternatieve feiten hadden ze nieuwsaarde. Ten tweede, om te verstaan hoe de anekdoten toen betekenis hadden, moet hun inhoud verder geanalyseerd worden door er studies over beeldvorming bij te halen. Vorstenspiegels waren een beproefd genre van de humanisten. De deugden van een vorst werden er breed in uitgesmeerd. De luchtige variant ervan waren de anekdotische geschiedenissen van vorsten, naar het model van de Romeinse auteur Valerius Maximus (1ste eeuw). Die had uitspraken en werken (*dicta et facta*) van de Romeinen verzameld waarin deugden en ondeugden werden afgewogen. Dat voorbeeld had dankzij de humanisten vanaf de vijftiende eeuw over heel Europa navolging gekregen. De twee anekdoten over Filips IV van Spanje in het Gentse handschrift zijn er voorbeelden van. Maar tegelijkertijd tonen ze hoe het genre van de anekdotische vorstenbiografie geëvolueerd was. De toespelingen op een geheim nachtelijk seksleven van een vorst kwamen al in de zestiende eeuw sporadisch voor, maar werden pas echt een genre onder de Franse Bourbons.

Vorstenspiegels waren een beproefd genre van de humanisten. De deugden van een vorst werden er breed in uitgesmeerd

De onbetwistbare kampioen van buitenechtelijke seks was de Franse koning Hendrik IV (1553-1610). Die stond bekend als *le roi galant* of *le vert galant* omwille van zijn talloze *maitresses*, waaronder de beroemde Gabrielle d'Estrées.⁷ Hendriks' effectieve amoreuze escapades waren de aanleiding voor vele verhalen. Ze leverden een *chronique scandaleuse* van liefdesavontuurtjes van de koning op. Maar, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de geheime uitstapjes van Filips IV van Spanje, bleef het liefdesleven van *le bon roi Henry* niet verborgen. Het tegendeel was waar. Iedereen wist ervan. De Haagse advocaat Aernout van Overbeke (1632-1674) tekende in zijn *Anecdota* de volgende ruim verspreide mop over de overspelige koning op. Hendrik IV was verliefd op mevrouw 'd'Antragues' (Catherine Henriette de Balzac d'Entragues, met wie hij drie kinderen kreeg) en vroeg haar hoe hij in haar slaapkamer kon geraken. Zij antwoordde: langs de kerk.⁸ Centraal in dit *bon mot* is de intentie van de koning om op een geheime manier te werk te gaan.⁹ Daarmee knopen anekdoten als deze aan bij een sjabloon over de geheime nachtelijke uitstappen van vorsten dat al sinds de vijftiende eeuw opdook in de anekdotische vorstenspiegels, maar in de zeventiende eeuw ook een erotische lading meekreeg.

7 Y.-M. Bercé, *Le roi caché. Sauveurs et imposteurs. Mythes politiques populaires dans l'Europe moderne* (Parijs 1990) 155.

8 A. van Overbeke, *Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*, R. Dekker, H. Roodenburg en H.J. van Rees (red.) (Amsterdam 1991) 282 (nr. 1649).

9 Een *bon mot* of korte vertelling met een pointe was een veel beoefend genre in de zeventiende en de achttiende eeuw en was onderdeel van de sociabiliteit van hovelingen en burgers, die zich met grappige woordspelingen en moppen van anderen wisten te onderscheiden, zie van Overbeke, *Anecdota*, XXIII-XXIV.

De dronken boer

Wie intussen ongeduldig geworden is om zelf anekdotenbundels over vorsten vast te pakken, kan ik zonder aarzeling *De heereylycke ende vrolycke daeden van keyser Carel den V* aanraden. Het gros van de illustraties bij dit artikel zijn kopergravures uit een uitgave van circa 1708 bezorgd door Ludovicus de Wainne in Brussel. Deze anekdotenbiografie was van de hand van de Brusselse toneelschrijver Joan de Grieck en in 1674 of 1675 voor het eerst gepubliceerd. Ze steunde op anekdoten die al tot de zestiende eeuw en op Spaanse voorbeelden teruggingen. Van deze bundel zijn vele uitgaven verschenen en in de twintigste eeuw lag de collectie nog steeds aan de basis van boeken als *De vroolijke daden van keizer Karel*.¹⁰ Sommige van die verhalen, zoals het bekende over de boeren van Olen en de pot met drie oren, zijn uitvindingen van de achttiende eeuw. Wie in de zeventiende- en achttiende-eeuwse drukken van deze kluchtbiografie duikt, komt ook geheime uitstappen van de keizer tegen, al ken ik er geen waarin seks een rol speelt. Straks geef ik een voorbeeld over Karel V, maar ik keer eerst terug in de tijd naar het motief van de vorst die op een geheime manier in contact poogt te treden met gewone mensen.

¹⁰ *De vroolijke daden van keizer Karel* (Antwerpen: Lodewijk Opdebeek z.j.).

De heereylycke ende vrolycke daeden van keyser Carel den V. Brussel, na 1708, titelbladzijde (KU Leuven, Centrale Bibliotheek, Bijzondere collecties, DPA149).

Een van de populairste anekdoten in dat verband is het verhaal over de dronken boer die door de Bourgondische hertog Filips de Goede (1396-1467) voor één dag koning gemaakt wordt. Ook het Gentse handschrift heeft er een versie van en dateert het voorval in 1467. Dat jaartal verleent de mop een vorm van geloofwaardigheid omdat het als stervensjaar van Filips de Goede en dus historisch feit in het collectieve geheugen opgeslagen lag. Maar ook hier geldt: elke mop is een leugen, het heeft dus geen zin om te proberen achterhalen of het 'echt' gebeurd zou zijn. De hertog trok met enkele vrienden incognito door

het avondlijke Brugge. Hij vond er op de Grote Markt een dronken boer die vast lag te slapen. De hertog liet de man naar zijn paleis dragen, in zijn vertrekken installeren en zijn kleren aandoen. Toen de boer 's morgens wakker werd, werd hij bediend en behandeld alsof hij de hertog was. De boer was eerst verbaasd, maar liet het zich dan welgevallen en dronk zich een flink stuk in de kraag. Eenmaal terug in slaap, liet de hertog hem op de plek waar hij gevonden was terug neerleggen.¹¹ De anekdote deed al de ronde sinds het begin van de zestiende eeuw. De Spaans-Brugse humanist Juan Luis Vives (1492-1540) schreef in een van zijn brieven dat hij het verhaal gehoord had van een oude Vlaming. Na Vives bleef de anekdote voortdurend opduiken in anekdotische vorstenbiografieën en moppenverzamelingen.

11 UB Gent, hs. 1816, 123-124; Bercé, *Le roi caché*, 301.

De heereycke ende vrolycke daeden van keyser Carel den V, Brussel na 1708, frontispice tegenover titelbladzijde (KU Leuven, Centrale Bibliotheek, Bijzondere collecties, DPA149).

De nachtelijke uitstappen van vorsten waren tegen het midden van de zestiende eeuw al spreekwoordelijk geworden. Federigo Badovaro, Venetiaans ambassadeur in Brussel in 1557, schrijft in zijn karakterportret van de nog niet zo lang aangestelde koning Filips II van Spanje dat die er graag 's nachts vermomd op uit trok, zelfs in periodes van politieke moeilijkheden.¹² Anekdoten over die nachtelijke uitstappen van Filips II zijn echter niet bekend, wellicht omdat zijn reputatie ten gevolge van de opstand in de Nederlanden drastisch wijzigde. Maar over zijn vader Karel V circuleerden die anekdoten wel. Een van de bekendste handelt over Karel V die in Sint-Agatha-Berchem een dronken boer op zijn weg vindt. Het betreft bovendien een anekdote waarvan de eerste versies voorkomen in zestiende-eeuwse kronieken en die in geen van de edities van *De heereycke ende vrolycke daeden* ontbrak.¹³ Het verhaal gaat als volgt.

12 F.J. Marchal, 'Relation inédite de l'ambassade de Federigo Badovaro, par ordre du grand conseil de Venise, à la cour de l'empereur Charles Quint et du roi Philippe II, à Bruxelles, en 1557', *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles* 12 (1845) 71.

13 J. Verberckmoes, 'Dagelijkse humor in de beginjaren van de Nederlandse Opstand', *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 118:1 (2017) 19-35; W. Van Eeghem, 'Biobibliographica. VII. Keizer Karel en de Berchemse boer', *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* (1941) 553-585.

Karel reisde op 24 februari 1540 vanuit Gent naar Brussel, vergezeld van enkele edellieden. Het was al avond en laat, het donker overviel hen. In Sint-Agatha-Berchem klopten ze aan bij een boerderij met de vraag om hen licht te geven om de weg te kunnen zien. De boer die opendeed was dronken en herkende het gezelschap niet. Hij sprak vrijuit zoals hij gewoon was te doen. Door het vele drinken moest hij plassen en hij vroeg aan de keizer om de lantaarn vast te houden terwijl hij waterde. Terwijl hij dat deed, ontvlood hem een flinke wind. De keizer moest lachen en zei dat de man een scheet liet. De boer ontkende het niet en legde uit dat dat zijn gewoonte was: als hij piste moest hij ook kakken. De keizer vond dit simpele antwoord zo vermakelijk dat hij het 's avonds in het Brusselse paleis met veel genoeg vertelde aan zijn broeder Ferdinand, er als extra komische dimensie aan toevoegend dat een boer nog nooit zoveel pages had gehad. De boer werd voor zijn eerlijkheid aan het hof ontboden en beloond.¹⁴

14 *De heereyckende ende vrolycke daeden van keyser Carel den V* (Antwerpen 1675) 83-85.

Karel houdt de lantaarn vast voor de pissende boer van Sint-Agatha-Berchem, in *De heereyckende ende vrolycke daeden van keyser Carel den V*, Brussel, na 1708, illustratie tegenover pagina 71 (KU Leuven, Centrale Bibliotheek, Bijzondere collecties, DPA149).

Het verhaal over de Berchemse boer en dat over de dronken boer die door de Bourgondische hertog Filips de Goede voor één dag heerser gemaakt wordt, liggen in elkaars verlengde. De verhalen werden trouwens mettertijd inwisselbaar. Zo waren er bijvoorbeeld varianten waarbij de dronken boer door Karel V voor één dag keizer gemaakt werd. In beide gevallen gaat het om een spiegelbeeld tussen een ongeciviliseerde boer en een grootmoedig vorst. Elk doen ze wat als het ware op een natuurlijke wijze van hen verwacht wordt. De ene is ongeremd om zijn lichaam in haar meest basale functies de overhand te laten nemen. De ander demonstreert met veel wijsheid dat hij weet hoe het er aan toe gaat onder het gewone volk en dus niets hem onbekend is in zijn rijk. Als

komische vorstenspiegels hebben deze anekdoten dus expliciet een politieke strekking, al kan de interpretatie ervan verschillen. Er zijn helaas voor de zeventiende en de achttiende eeuw geen bronnen die ons inlichten wie deze anekdoten las en hoe ze gelezen werden. We hebben enkel de handschriften en de drukken ter beschikking. Uit beide valt niettemin af te leiden dat een geletterd burgerpubliek, dat onder meer noties had van de klassieken, de producenten en wellicht ook de consumenten van deze moppencollecties geweest zijn. Het is een open vraag of de ontmoeting tussen boer en vorst als een regelrechte bevestiging van de autoriteit van de monarch mag gelezen worden, dan wel als een subversieve dialoog waarin de vorst herinnerd wordt aan zijn contractuele verplichtingen ten opzichte van het volk dat hij verondersteld wordt te beschermen, bijvoorbeeld tegen manipulerende hovelingen.

Een anekdote over een vorst die via nachtelijke uitstappen op de hoogte wil blijven van wat in zijn rijk leeft, was dus meer dan louter een mop. Het was een forum van politieke discussie.¹⁵ Want we mogen er geheid zeker van zijn dat deze verhalen ook mondeling als moppen circuleerden. Een onrechtstreeks bewijs daarvoor zijn de visuele voorstellingen over keizer Karel en de boer van Sint-Agatha-Berchem die al sinds het einde van de zestiende eeuw bestonden in de vorm van tekeningen, gravures of zelfs uithangborden.¹⁶ Op het publieke forum ging dus de verbeelding rond dat de vorst, dankzij een dekmantel van geheime nachtelijke escapades, dicht bij zijn volk stond. Anderzijds was er de verbeelding dat elke gewone man koning voor één dag kon zijn. Dat was een thema dat in anekdoten, op het toneel en in de visuele kunsten heel ruim verspreid was.¹⁷ In de Nederlanden is in dat verband ook het driekoningenspel te noemen, waarbij aan de vooravond van Driekoningen via koningsbrieven rollen verdeeld werden en eenieder, naargelang het lot, koning voor één avond kon zijn en op wiens gezondheid men dronk.¹⁸ Via culturele symbolen kwamen ideeën over het koningschap de huiskamers binnen.

Via culturele symbolen kwamen ideeën over het koningschap de huiskamers binnen

De anekdoten suggereren dat zowel de techniek van informatiegaring door de vorst als de vaststelling van wat er leefde onder het volk, gebaat zijn bij geheimzinnigheid. De grootste vijand van de vorst blijken namelijk zijn raadgevers van adellijke rang te zijn. Dat is in het moppenuiversum niet zozeer omdat zij de vorst omver zouden willen werpen – zoiets is onderwerp van andere vormen van politieke kritiek en satire – maar omdat, aldus de grappen, edellieden ijdel en hoogmoedig zijn. Zo kreeg de grap over Filips de Goede die de dronken man voor één dag koning laat zijn soms de expliciete uitleg mee dat de hertog dit deed om de adel om haar ijdelheid te berispen.¹⁹ De vorst daarentegen is nederig en herkent zich dus gemakkelijker in het discours van een eenvoudige landman. Dat de boer zich onbehouden gedraagt, was volgens de toenmalige cultuurmodellen diens levenswijze. De vorst accepteerde dat zonder meer. De nachtelijke geheimzinnigheid van de koning bracht dus alles in het openbaar, de eenvoudige levenswijze van gewone lieden en de omslachtige strategieën waarmee de adel haar eer boven alles stelde. Door het thema van nederigheid van de vorst centraal te stellen, hoorden de grappen helemaal thuis in de kernthema's van de vorstenspiegels. Die legden sinds de renaissance

15 Bercé, *Le roi caché*, 269-308.

16 Behalve de gravure in de edities van *De heereyckende ende vrolycke daeden* is recent een tekening toegeschreven aan Jacob II de Gheyn (1565-1629) opgedoken op de veiling van *The Romantic Agony* van 29 april 2017; zie ook R. Van den Haute, 'Charles, tiens la lanterne...' (*Histoire d'une enseigne de cabaret*), *Notre comté*, 23-24 (1993-1994), 3-12.

17 A.-M. Le Bourg-Oulé, *Roi d'un jour. Les métamorphoses d'un rêve dans le théâtre européen* (Parijs 1996) is de fundamentele studie over dit thema; zie ook S. Billington, *Mock Kings in Medieval Society and Renaissance Drama* (Oxford 1991).

18 M. Jacobs, 'King for a Day. Games of Inversion, Representation and Appropriation in Ancient Regime Europe', in: J. Deploige en G. Deneckere (red.), *Mystifying the Monarch. Studies on Discourse, Power, and History* (Amsterdam 2006) 117-138.

19 Jacobs, 'King for a Day', 126.

onveranderlijk de nadruk op eenvoud en ongedwongenheid als de belangrijkste formule voor een vorst om zijn ultieme autoriteit te bewaren.

De uitgegoten inktpot

En toch denk ik dat de moppen subversief zijn. Grappen zijn in elk geval anoniem. Zelfs als we de uitgevers van de anekdotenbundels of de schrijvers van grappen kennen, zijn hun verhalen ofwel overgenomen uit andere bundels of hebben ze er de kwalificatie 'gehoord van' aan toegevoegd. Er zit dus geen propagandamachine achter, die achter de schermen door vertrouwelingen van de vorst bediend werd. Dat hun oorsprong altijd in het verborgene blijft, is trouwens een essentieel kenmerk van moppen.²⁰ Grappen worden gretig rondverteld en die sociale interactie is hun bestaansreden. Als dat niet meer gebeurt, verdwijnt de mop. Dat anekdoten over vorsten die op geheimzinnige manier in contact komen met edellieden en gewone mensen blijven circuleren, suggereert dus dat ze de vertolking zijn van bepaalde culturele ideeën over de monarchie.

Er is daarbij één opvallende factor. De anekdoten blijven lang na de dood van de vorsten in kwestie circuleren. Meer nog, grappen doen vooral de ronde over voormalige vorsten. Dat kan geïnterpreteerd worden als een voorzichtigheidsmaatregel in die zin dat rechtstreekse schunnige verhalen over een vorst tot vervolging zouden kunnen leiden. Maar het kan ook begrepen worden als een effectieve strategie om via een omweg iets kritisch te kunnen zeggen over de toestand van de monarchie in de eigen tijd. Misschien drijven de anekdoten over geheime uitstappen van vorsten op een collectieve historische herinnering aan wat het koningschap ooit geweest was en wat het dus idealiter opnieuw zou kunnen zijn. Om dat te illustreren doorloop ik in dit laatste onderdeel in chronologische volgorde de situatie van verschillende Habsburgvorsten, andermaal aan de hand van het Gentse handschrift vol anekdoten.

Over Karel V kon in het Gentse handschrift uiteraard de anekdote met een expliciet Gentse setting niet ontbreken. Ik bedoel hier het bekende verhaal over de officieel in Gent geboren keizer waarvoor geen voedster kon worden gevonden om hem te zogen, tot een beenhouwersvrouw zich aanbood en hem samen met haar eigen kind aan de borst legde, zodat de beenhouwers zich sindsdien prinsenkinderen noemden.²¹ Inhoudelijk is in deze grappige uitspraak een bijzondere vorm van geheimzinnigheid aan het werk. Het zogen is een grote privé-aangelegenheid en een ambachtsvrouw die de klus moet opknappen lijkt een aanfluiting van alle codes van een koninklijke hofhouding. Maar de veronderstelde geheimzinnigheid is natuurlijk functioneel om de verwantschap tussen de doorsnee stedeling en de keizer te duiden. Het is een anekdote die teert op de Gentse idee dat beenhouwers en visverkopers prinsenkinderen genoemd worden omdat het erfelijke ambachten zijn die prinsen en heren bedienen.²² Als anekdote lijkt het een soort vergoelijking te bieden voor de strenge straffen die Karel V de stad Gent had opgelegd voor haar opstandigheid en waaraan de Gentenaars de naam stroppendragers overhielden. Dat was gebeurd in februari en maart 1540 en het is ook geen toeval dat de hoger genoemde mop over de boer van Sint-Agatha-Berchem in sommige varianten op 24 februari 1540 gedateerd wordt, zowel de feestdag van de heilige Matthias als de geboortedag van keizer Karel, als de dag waarop hij in Gent de stadsmagistraat de beschuldigingen van politieke ongehoorzaamheid voorlas. In de context van de beginnende opstand in de Nederlanden in de jaren 1560 kunnen de toen opduikende verhalen over Keizer Karel die de gewone man begrijpt en er zelfs letterlijk door gezoogd is als een politiek statement begrepen worden. Vrijwel onmiddellijk na zijn overlijden in 1558 gold de regeerperiode van Karel V

20 G. Kuipers, *Goede humor, slechte smaak. Nederlanders over moppen* (Amsterdam 2001) 26-27.

21 UB Gent, hs. 1816, 147.

22 Dat is de formulering van M. van Vaernewyck, *Van die beroerliche tijden in de Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568*, F. Vanderhaeghen (red.) II (Gent 1874) 76.

van Habsburg als een verloren gouden tijd, waarin de heerser zich niet liet misleiden door slechte raadgevers en het volk nabij was.

Een ander soort distantiëring trad op met betrekking tot Filips II van Spanje. Die was natuurlijk tot over zijn oren verwickeld geweest in de Opstand, had geluisterd naar raadgevers zoals kardinaal Granvelle die in de Nederlanden een heel slechte naam kregen en dat heeft zo zijn gevolgen gehad. Hoewel hij in de jaren 1550 bekend had gestaan als een vrolijke jongeling, zijn over hem in de zeventiende eeuw amper grappige anekdoten overgeleverd. Het contrast met Karel V kon niet groter zijn. Populaire biografieën van Filips II benadrukten wel dat hij vlot contact onderhield met boeren en arme mensen en hen bijstand verleende, maar scatologische of andere grappen met een zeker gemoedelijkheidseffect, zoals bij Karel V, kwamen niet op de rekening van Filips II te staan.²³ Wellicht hebben de politieke schokeffecten van de Opstand een verlamdend effect gehad op de productie van grappen over Filips II. Een voorbeeld van de moraliserende verhalen over Filips II die wel circuleerden, duikt op in de anekdotenbundel *Den wysen gheck* uit 1672 van de Brusselse toneelauteur, drukker en boekverkoper Joan de Griek (die enkel jaren daarna de bundel over keizer Karel samenstelde). Ook in *Den wysen gheck* komt trouwens de anekdote voor over de dronken boer die door Filips de Goede voor één dag koning gemaakt wordt, in deze bundel met de moraal dat het rijk van Bacchus altijd kortstondig is en dronkenschap dus te vermijden.²⁴ Over Filips II gaat het verhaal als volgt. De koning heeft de hele nacht zitten schrijven aan een complexe brief naar de paus. Als hij zijn slaperige page om het potje met zand vraagt om over de brief uit te strooien en de inkt te laten drogen, giet de knecht per ongeluk de inktpot over de brief uit. De clou van de zaak is dat koning helemaal niet boos wordt dat zijn nachtwerk verknoeid is. Aan de anekdote is

23 *Recueil des actions et parolles memorables de Philippe Second Roy d'Espagne, surnommé le prudent* (Keulen 1671) 42-45, 93-95, etc. ; B. Porreño, *Dichos y hechos del Señor Rey don Felipe Segundo. El prudente, potentissimo y glorioso monarca de las Españas y de las Indias*, P. Cuenca (red.) (Madrid 2001).

24 Joan De Griek, *Den wysen gheck, uyt-deylende, soo oude, als nieuwe geestigheden* (Brussel 1672) 147.

Den wysen gheck, Brussel, 1672, titelbladzijde (KU Leuven, Centrale Bibliotheek, Bijzondere collecties, 7A1514).

de morele waarschuwing gekoppeld dat zij die hun dienstpersioneel om kleine redenen straffen en meteen naar de tang en knuppel grijpen om hen als beesten te slaan, beter een voorbeeld zouden nemen aan de koning.²⁵ De anekdote inclusief moraal is ontleend aan de populaire emblemenbundel *Het masker van de wereldt afgetrocken* van de jezuiet Adrianus Poirters, voor het eerst verschenen in 1646 en vele malen herdrukt.²⁶ De strekking van het verhaal is helder: Filips II heeft een evenwichtig oordeelsvermogen en is de kleine man nabij. In dit geval is de heimelijkheid waarmee hij te werk gaat – in nachtelijke uren brieven schrijven – een troef voor zijn oprechtheid.

Om het contrast tussen de vrolijke keizer Karel en de sobere Filips II in de productie van anekdoten te begrijpen, is het begrip herinneringscultuur van toepassing.²⁷ Elke vorst kreeg een specifiek imago, dat via biografische en pseudo-biografische verhalen vaste contouren kreeg. Om nog even te recapitulieren: de anekdoten over geheimzinnig doende vorsten hebben geen feitelijke historische waarde. Als in die verhalen data, figuren en plaatsen gebruikt worden, dan dienen die om de geloofwaardigheid van de mop op te krikken. De anekdoten blijven ook heel lang rondgaan. Contrasteer dat bijvoorbeeld met de snelheid waarmee moppencycli in de twintigste eeuw geëvolueerd zijn: Brigitte Bardotmoppen hebben vandaag geen zeggingskracht meer. Dat was in de zeventiende eeuw anders. De afstand van één of zelfs meerdere eeuwen tussen het onderwerp van de anekdote en de veel latere verspreiding ervan creëerde een veilig forum om politiek geladen beelden over de ideale vorst te lanceren. Vader Karel en zoon Filips werden in dat verband als elkaars tegenpool uitgespeeld, de ene een vrolijke Frans, de andere een scrupuleuze droogstoppel. Elke koning had zijn eigen profiel. Ook de Franse koning Hendrik IV was een favoriet onderwerp van kluchtverhalen. In het Gentse handschrift zijn over hem drie anekdoten opgenomen. Het betreft dan niet zijn liefdesleven, maar ontmoetingen met gewone mensen, waarbij de eenvoudige oprechtheid van de kleine man in tegenstelling komt te staan met de onbetrouwbaarheid van de hovelingen rond de vorst.²⁸ Gelijklopende anekdoten over de hoogmoed en valsheid van adel en hovelingen in contrast met de eenvoud van de vorst zijn in de Gentse bundel te vinden met betrekking tot Filips III en Filips IV van Spanje.²⁹ Dat is het bijzondere: met Filips II viel niet te lachen, maar met zijn voorganger en opvolgers wel.

Dat alles geeft te kennen dat er zich in de loop van de zeventiende eeuw een evolutie lijkt voorgedaan te hebben met betrekking tot het thema van geheime uitstappen van vorsten. Sinds het begin van de zestiende eeuw was het belangrijkste sjabloon geweest dat de vorst tijdens zijn geheime escapades in aanraking kwam met burgers en boeren en dat het resultaat daarvan onveranderlijk positief was, in die zin dat de ontmoeting de vorst aantoonde dat hij zijn onderdanen wel degelijk nabij was en begreep. In de loop van de zeventiende eeuw doken er steeds meer verhalen op waarin onbetrouwbare edellieden en hovelingen tijdens die geheimzinnige uitstappen een rol speelden. De aan het begin van deze bijdrage geciteerde anekdoten over Filips IV van Spanje zijn er voorbeelden van. In het Gentse handschrift zijn ook twee anekdoten opgenomen over de derde hertog van Osuna (1574/5-1624), vicekoning van Napels ten tijde van Filips III van Spanje en voordien generaal in de Nederlanden, onder meer bij het beleg van Oostende. Ook hij werd gekwalificeerd als een bestuurder die graag 's nachts alleen op pad ging om te luistervinken wat over zijn beleid gezegd werd. In de anekdoten berispt de goedgehumde hertog bijvoorbeeld Spanjaarden die zich schaamteloos hoogmoedig tonen.³⁰ Hij gebruikt daarvoor telkens een list en een portie geheimzinnigheid om de burgers met de effecten van hun houding te confronteren en toont zich uiteindelijk altijd vergevingsgezind.

25 De Grieck, *Den wysen gheck*, 60.

26 A. Poirters, *Het Masker van de Wereldt afgetrocken. Heruitgaaf van den VII druk, Cnobbaert, Antwerpen*, J. Salsmans en E. Rombauts (red.) (Oisterwijk 1935) 297-298.

27 J. van der Steen, *Memory wars in the Low Countries, 1566 – 1700* (Leiden 2015).

28 UB Gent, hs. 1816, 13-14.

29 UB Gent, hs. 1816, 30-32 en 43-45.

30 UB Gent, hs. 1816, 113-114. De bron voor deze anekdotes is G. Leti, *Het leven van Don Pedro Girona, hertog van Ossuna* (Den Haag 1700).

Conclusie

Grappen en anekdoten zijn een specifieke vorm van herinneringscultuur. Ze handelen soms over vorsten uit een ver verleden, maar brengen een actuele boodschap. Als het over geheimzinnig opererende prinses gaat, dan is die boodschap steeds dat een monarch zijn volk nabij is. Maar, een historicus kijkt altijd in de eerste plaats naar de tijd en context waarin een tekst ontstaan is. Het is geen toeval dat een Gents handschrift van omstreeks 1700 verschillende types verhalen uit de traditie van geheime vorstenuitstappen bij elkaar brengt. Van 1700 tot 1713 waren de Zuidelijke Nederlanden het strijdtoneel van de Spaanse successieoorlog en van 1706 tot 1716 stonden Vlaanderen en Brabant onder het gezag van Engelsen en Hollanders tijdens het zogenoemd Anglo-Bataafs condominium. Het moet in die periode meer dan ooit nodig geweest zijn om een culturele herinnering op te roepen aan het gouden tijdvak waarin een onbetwiste vorst betrouwbaar bestuurde en zijn onderdanen nabij was. Anekdoten over geheimzinnig doende vorsten waren dus veel meer dan entertainment. Ze boden een houvast in tijden van politieke crisis, maar ook een waarschuwing dat de contractuele verhouding tussen de monarch en zijn onderdanen altijd instabiel was. Door hun hilariteit, erotisering of scatologische pretjes brachten de anekdoten de verborgen kanten van elke machtsuitoefening tot leven. Door ermee te lachen, drukten de Gentse burgers anno 1700 symbolisch de subversieve wens uit dat goed bestuur niet langer een utopie uit een vervlogen gouden tijdvak zou zijn. Zo zou ik deze anekdoten over de duistere nachtelijke uitstapjes van de Habsburg vorsten interpreteren, maar het mooie aan geschiedenis is dat de discussie daarmee niet ten einde is. Wie de puzzelstukjes van de bronnen en het perspectief van de studies anders schikt, komt misschien tot een andere conclusie. Durf dat te doen, beste lezer.

Beredeneerde bibliografie

Wie anekdoten over vorsten zoekt, kan beginnen met *De heereyckende ende vrolycke daeden van keyser Carel den V*: elke erfgoedbibliotheek heeft er exemplaren van en ook aan online versies is er geen gebrek. In archieven zullen verhalen over vorsten zelden ontbreken in handschriften met anekdoten en varia. Gedrukte anekdotische vorstenbiografieën en moppenbundels zowel als moderne uitgaven ervan zijn niet zeldzaam en ook online vlot toegankelijk. Om het specifieke thema van de geheimzinnigheid van vorsten in de nieuwe tijd te begrijpen is de studie van Yves-Marie Bercé, *Le roi caché. Sauveurs et imposteurs. Mythes politiques populaires dans l'Europe moderne* (Parijs 1990) een goed vertrekpunt. Over de beeldvorming van het koningschap, zie Marc Jacobs, 'King for a Day. Games of Inversion, Representation and Appropriation in Ancient Regime Europe', in: Jeroen Deploige en Gita Deneckere (red.), *Mystifying the Monarch. Studies on Discourse, Power, and History* (Amsterdam 2006) 117-138. Over de context van komische anekdoten, zie Johan Verberckmoes, *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw* (Nijmegen 1998). Over de individuele vorsten zijn er stevige biografieën en studies, waarin ook de beeldvorming over hun persoon aan bod komt, onder meer Geoffrey Parker, *Filips II. Onmachtig koning* (Antwerpen, 2015) en Robert Hoozee, Jo Tollebeek en Tom Verschaffel (red.), *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw* (Antwerpen en Gent, 1999).

Biografie

Johan Verberckmoes is hoogleraar cultuurgeschiedenis van de nieuwe tijd aan de KU Leuven. Zijn onderzoeksinteresses zijn de geschiedenis van humor en lachen, emoties en familielevens, de verbeelding van overzeese culturen in de context van de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden als deel van de wereldwijde Spaanse en Portugese monarchieën. Hij publiceerde recent: Carine Goossens en Johan Verberckmoes, 'Broze levens, krachtige vrouwen. Zussen, moeders en tantes Goubau in de achttiende eeuw', *Verhandelingen van de Koninklijke Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Nieuwe reeks*, nr. 30, (Leuven 2017).